

॥ ऋतुसंहारकाव्यम् ॥

(१) ग्रीष्मवर्णना*

प्रचण्डसूर्यः, स्पृहणीयचन्द्रमाः, सुखावगाहः, क्षतवारिसञ्चयः ।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये! ॥१॥
निशाः, शशाङ्कः, क्षतनीरशयः, क्वचिद् विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ।
मणिप्रकारः, सरसं च चन्दनं, शुचौ प्रिये! यान्ति जनस्य सेव्यताम् ॥२॥
सुवासितं हर्म्यतलं मनोहरं प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥३॥
नितम्बबिम्बैः सदुकूलमेखलैः स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।
शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम् ॥४॥
नितान्तलाक्षारसरागरञ्जितैर् नितम्बिनीनां चरणैः सनूपुरैः ।
पदे पदे हंसरुतानुकारिभिर् जनस्य चित्तं क्रियते समन्मथम् ॥५॥
पयोधरा—श्चन्दन—पङ्क—चर्चितास्तुषार—गौरर्पित—हार—शेखराः ।
नितम्बदेशाश्च सहेममेखलाः प्रकुर्वते कस्य मनो न सोत्सुकम् ॥६॥
समुद्गतस्वेदचिताङ्गसन्ध्यो विमुच्य वासांसि गुरुणि साम्प्रतम् ।
स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः ॥७॥
सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः सहारयष्टिस्तनमण्डलार्पणैः ।
सवल्लकीकाकलिगीतनिस्वनैः प्रबोध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः ॥८॥
सितेषु हर्म्येषु निशासु योषितां सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ।
विलोक्य निर्यन्त्रणमुत्सुकश्चिरं निशाक्षये याति ह्रियेव पाण्डुताम् ॥९॥
असह्य—वातोद्धत—रेणु—मण्डला प्रचण्ड—सूर्यातप—तापिता मही ।
न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः प्रियावियोगानल—दग्ध—मानसैः ॥१०॥
मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।
वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसन्निभं नभः ॥११॥

सविभ्रमैः सस्मितजिह्ववीक्षितैर्विलासवत्यो मनसि प्रवासिनाम् ।
अनङ्गसन्दीपनमाशु कुर्वते यथा प्रदोषाः शशिचारुभूषणाः ॥१२॥
खेर् मयूखैरतिमात्रतापितो भृशं विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः ।
अवाङ्मुखो जिह्वगतिः श्वसन् मुहुः फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥१३॥
विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना सपङ्क्ततोयात् सरसोऽभितापितः ।
उत्प्लुत्य भेकस्तृषितस्य भोगिनः फणातपत्रस्य तले निषीदति ॥१४॥
तृषा महत्या हृतविक्रमोद्यमः श्वसन् मुहुर् दूरविदारिताननः ।
न हन्त्यदूरेऽपि गजान् मृगेश्वरो विलोलजिह्वश्चलिताऽग्रकेसरः ॥१५॥
विशुष्ककण्ठाहतसीकराम्भसो गभस्तिभिर्भानुमतोऽति/भितापिताः ।
प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो न दन्तिनः केसरिणोऽपि बिभ्यति ॥१६॥
हुताग्निकल्पैः सवितुर्मरीचिभिः कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः ।
न भोगिनं घ्नन्ति समीपवर्तिनं कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥१७॥
सुभद्रमुस्तं परिपाण्डुकर्दमं सरः खनन्नायतपोत्रमण्डलैः ।
प्रदीप्तभासा रविणाऽभितापितो वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥१८॥
समुद्धताऽशेषमृणालजालकं विपन्नमीनं द्रुतभीतसारसम् ।
परस्परतोत्पीडन—संहतैर्गजैः कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्मम् ॥१९॥
रवि—प्रभोद्धिन्न—शिरोमणिप्रभो विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः ।
विषाग्निसूर्यातपतापितः फणी न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः ॥२०॥
सफेन—लालावृतवक्त्रसंपुटं विनिर्गतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।
तृषाकुलं निःसृतमद्रिगह्वराद् गवेषमाणं महिषीकुलं जलम् ॥२१॥

पटुतर—दव—दाह—प्लुष्ट—वंश—प्ररोहाः

परुष—पवनवेगोत्क्षिप्त—संशुष्कपर्णार्णः ।

दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ताद्

विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥२२॥

श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेः निकुञ्जम् ।

भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छन्

शरभकुलमजिह्वं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥२३॥

विकच—नव—कुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभासा

प्रबल—पवन—वेगोद्धत—वेगेन तूर्णम् ।

तरु—विटप—लताऽग्राऽऽलिङ्गनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥२४॥

ध्वनति पवनविद्धः पर्वतानां दरीषु

स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

क्षपयति मृगयूथं प्रान्तलग्नो दवाग्निः ॥२५॥

* वर्णना=सर्ग इति परे।

१. प्रचण्ड = विशेष हामा. ३१३; सुखावगाहः क्षत = सदावगाहक्षत/म। द्र. 'सुभगसलिलावगाहाः' शाकु. १.३; ऋतु. १. २८; रघु. १६.५४।

२. निशाः श=निशाश; राशयः=राजयः।

६. उत्सुकमिति भावप्रधानो निर्देशो यथा वासवदत्तामङ्गले। अत्रैव २.६।

७. स्तनपदेऽत्र कथितपदत्वं दुष्परिहरम्।

८. काकलिः कोकिलादीनां कलो रवः। मन्मथः खलु येन निदाघतापेन सुप्तः स ह्येवात्र वर्णनीयतामर्हति।

९. प्रहे वेति विकल्पात्र पूर्वस्वरे दीर्घता। गडुभूतैव किन्तु सा सहृदयानाम्।

११. भिन्नत्वमत्र स्नेहेन सह निरतिशयमसृणितत्वम्।

बहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु
स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।
परिणतदलशाखादुत्पतन् प्रांशुवृक्षाद्
भ्रमति पवनघूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ते ॥ २६ ॥
गजगवयमृगेन्द्रा वह्निस्तप्तदेहाः
सुहृद इव समेता द्वन्द्वभावं विहाय ।
हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षाद्
विपुलपुलिनदेशां निम्नगामाश्रयन्ते ॥ २७ ॥
कमलवनचिताम्बुः पाटलाऽऽमोदरम्यः
सुखसलिल-निषेकः सेव्य-चन्द्रांशुजालः ।
व्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो
निशि सुललित-गीतैर्हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥ २८ ॥

इति श्रीकालिदासकृतावृतुसंहारनाम्नि विशेषकाव्ये
ग्रीष्मवर्णना ॥ १ ॥

(२) प्रावृड्वर्णना

ससीकराम्भोधरमतकुञ्जरस्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः ।
समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्धनागमः कामिजनप्रियः प्रिये! ॥ १ ॥
नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः क्वचित् प्रभिन्नाञ्जनराशिसन्निभैः ।
क्वचित् सगर्भप्रमदास्तनप्रभैः समाचितं व्योम घनैः समन्ततः ॥ २ ॥
तृषाऽऽकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।
प्रयान्ति मन्दं नववारिवर्षिणो बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥
बलाहकाश्चाशनिशब्दभीषणाः सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिदुगुणम् ।
सुतीक्ष्णधारापतनोग्रसायकास्तुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम् ॥ ४ ॥
प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।
विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः ॥ ५ ॥
सदा मनोज्ञाम्बुदनादसोत्सुकं विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।
ससंभ्रमाऽऽलिङ्गनचुम्बनाऽऽकुलं प्रवृत्तनृत्तं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥ ६ ॥
निपातयन्त्यः परितस्तटद्रुमान् प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः ।
स्त्रियः प्रदुष्टा इव जातविभ्रमाः प्रयान्ति नद्यस्त्वरितं पयोनिधिम् ॥ ७ ॥
तृणोत्करैरुदगतकोमलाङ्कुरैश्चितानि नीलैर्हरिणीमुखक्षतैः ।
वनानि वैश्यानि हरन्ति मानसं विभूषितान्युदगतपल्लवैर्द्रुमैः ॥ ८ ॥
विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननैर्मृगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।
समाचिता सैकतिनी वनस्थली समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥ ९ ॥
अभीक्ष्णमुच्चैर्ध्वनता पयोमुचा घनान्धकारीकृतशर्वरीष्वपि ।
तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः प्रयान्ति रागादभिसारिकाः प्रियान् ॥ १० ॥
पयोधरैर् भीमगभीरुभिः स्वनैर् ध्वनद्भिरुद्वेजितचेतसो भृशम् ।
कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम् ॥ ११ ॥
विलोचनेन्दीवरवारिबिन्दुभिर्निषिक्तबिम्बाधरचारुपल्लवाः ।
निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम् ॥ १२ ॥

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं भुजङ्गवद् वक्रगतिप्रसर्पितम् ।
ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ १३ ॥
विपन्नपुष्पां नलिनीं समुत्सुका विहाय भृङ्गाः श्रुतिहारिनिःस्वनाः ।
पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥ १४ ॥
वनद्विपानां नववारिदस्वनैर्मदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।
कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः सभृङ्गयूथैर् मदवारिभिश्चिताः ॥ १५ ॥
सतोयनग्राम्बुदचुम्बितोपलाः समाचिताः प्रस्रवणैः समन्ततः ।
प्रवृत्तनृतैः शिखिभिः समाकुलाः समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूषराः ॥ १६ ॥
कदम्बसर्जाऽर्जुननीपकेतकीर् विकम्पयँस्तत्कुसुमाऽधिवासितः ।
ससीकराऽम्भोधरसङ्गशीतलः समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ १७ ॥
शिरोरुहैः श्रोणितटावलम्बिभिः कृतावतंसैः कुसुमैः सुगन्धिभिः ।
स्तनैः सहारैर्वदनैः ससीधुभिः स्त्रियो रतिं सञ्जनयन्ति कामिनाम् ॥ १८ ॥
तडिल्लताशक्रधनुर्विभूषिताः पयोधरास् तोयभरावलम्बिनः ।
स्त्रियश्च काञ्चीमणिकुण्डलोज्ज्वला हरन्ति चेतो युगपत् प्रवासिनाम् ॥ १९ ॥

मालाः कदम्बनवकेसरकेतकीभिः—

रायोजिताः शिरसि बिभ्रति योषितोऽद्य ।

कर्णान्तरेषु ककुभद्रुममञ्जरीभिः

श्रोत्राऽनुकूलरचितानवतंसकाँश्च ॥ २० ॥

कालागुरुप्रचुरचन्दनचर्चिताङ्गवः

पुष्पाऽवतंससुरभीकृतकेशपाशाः ।

श्रुत्वा ध्वनिं जलमुचां त्वरितं प्रदोषे

शय्यागृहं गुरुगृहात् प्रविशन्ति नार्यः ॥ २१ ॥

कुवलयदलनीलैरुन्नतैस्तोयनग्नैः—

मृदुपवनविशेषान्मन्दमन्दं चलद्भिः ।

अपहतमिव चेतस्तोयदैः सेन्द्रचापैः

पथिकजनवधूनां तद्वियोगक्षतानाम् ॥ २२ ॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्

पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।

हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां

नवसलिलनिषेकोत्खाततापो वनान्तः ॥ २३ ॥

शिरसि बकुलमालां मालतीभिः समेतां

विकसितनवपुष्पैर्युथिकाकुड्मलैश्च ।

विकचनवकदम्बैः कर्णपूरं वधूनां

रचयति जलदौघः कान्तवत् काल एषः ॥ २४ ॥

दधति कुचयुगाग्रैरुन्नतैर्हरियष्टिं

प्रतनुसितदुकूलन्यायतैः श्रोणिबिम्बैः ।

नवजलकणसङ्गादुदगतां रोमराजिं

ललितवलिबिभ्रद्भैर्मध्यदेशैश्च नार्यः ॥ २५ ॥

१६. प्रवासिनामम्बुद ।

१७. सोत्सुकपदाय द्र. अत्रैव १.६, २.६ टिप्पणी ।

१८. पद्यान्तर—

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति रुदन्ति नृत्यन्ति समाश्रयन्ति ।

नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥

नवजलकणसङ्गाच्छीततामादधानः
 कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।
 जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभि-
 रपहरति नभस्वान् प्रोषितानां मनांसि ॥ २६ ॥
 जलभरनमितानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-
 रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनग्राः ।
 अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवहेः शिखाभिः
 समुपजनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥
 बहुगुणरमणीयः कामिनां चित्तहारी
 तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारः ।
 जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतो
 दिशतु तव हितानि प्रायशो वाञ्छितानि ॥ २८ ॥

इति श्रीकालिदासकृतावृतसंहारनाम्नि विशेषकाव्ये
 प्रावृड्वर्णना ॥ २ ॥

(३) शरद्वर्णना

काशांशुका विकचपद्मनोज्ञवक्त्रा
 सोन्मादहंसरुत/रवनूपुरनादरम्या ।
 आपक्वशालिरुचिराऽऽनतगात्रयष्टिः
 प्राप्ता शरन्नवधूरिव रूपरम्या/चाररूपा ॥ १ ॥
 काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो
 हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि ।
 सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः
 शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ २ ॥
 चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः
 पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तिहारः ।
 नद्यो विशालपुलिनान्तनितम्बबिम्बा
 मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥ ३ ॥
 व्योम क्वचिद् रजतशङ्खमृणालगौरै-
 र्वीताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।
 संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदै
 राजेव चामरवरैरभिवीज्यमानः ॥ ४ ॥
 भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नभो मनोज्ञं
 बन्धूकपुष्परजसारुणिता च भूमिः ।
 वप्राश्च पक्वकलाऽऽवृतभूमिभागाः
 प्रोत्कण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यूनः ॥ ५ ॥

मन्दानिलाकुलितचारुतराग्रशाखः
 पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः ।
 मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-
 श्चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥ ६ ॥
 तारागणप्रचुरभूषणमुद्वहन्ती
 मेघोपरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।
 ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी वसाना
 वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥ ७ ॥
 कारण्डवाननविघटितवीचिमालाः
 कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः ।
 कुर्वन्ति हंसविरुतैः परितो जनस्य
 प्रीतिं सरोरुहरजोऽरुणितास्तटिन्यः ॥ ८ ॥
 नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः
 प्रह्लादकः शिशिरसीकरवारिवर्षी ।
 पत्युर्वियोगविषदिग्धशरक्षतानां
 चन्द्रो रुजत्यनुदिनं तनुमङ्गनानाम् ॥ ९ ॥
 आकम्पयन् फलभराऽऽनतशालिजाला-
 न्यानर्तयन् कुरबकान् कुसुमावनग्नान् ।
 उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्वन्
 यूनां मनश्चलयति प्रसभं नभस्वान् ॥ १० ॥
 सोन्मादहंसमिथुनैरुपशोभितानि
 स्वच्छानि फुल्लकमलोत्पलभूषितानि ।
 मन्दप्रचारपवनोद्गतवीचिमाला-
 न्युत्कम्पयन्ति सहसा हृदयं सरांसि ॥ ११ ॥
 नष्टं धनुर् बलभिदो जलदोदरेषु
 सौदामनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका ।
 धुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नभो बलाकाः
 पश्यन्ति नोन्नतमुखाः गगनं मयूरः ॥ १२ ॥
 नृत्तप्रयोगरहिताञ्छिखिनो विहाय
 हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।
 मुक्त्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपान्
 सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥ १३ ॥
 शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि
 स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि ।
 पर्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि
 प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥ १४ ॥
 कङ्कारपद्मकुसुमानि मुहुर्विधुन्वन्-
 स्तत्सङ्गमादधिकशीतलतामुपेतः ।
 पत्रानुलग्नतुहिनाम्बु हरंस्तरूपां
 सोत्काः करोति वनिताः पवनः प्रभाते ॥ १५ ॥
 सम्पन्नशालिनिचयाऽऽवृतभूतलानि
 सुस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ।
 हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनादितानि
 सीमान्तराणि जनयन्ति जनप्रमोदम् ॥ १६ ॥

२६. शीततामित्यनुपपन्नम् ।

२. पद्यान्तर -

निरग्र-माकाश-मर्कटमा मही पयांसि पुण्यानि दिशः स्फुटाशयाः ।
 मराल-मालोन्मद-नाद-मेदुरै-र्जगत् परिष्कारमधत्त सादरम् ॥

हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गना-
 मम्पोरुहैर्विकसितैर्मुखचन्द्रकान्तिः ।
 नीलोत्पलैर्मदचलानि विलोचनानि
 भ्रूविभ्रमाश्च सरितां तनुभिस्तरङ्गैः ॥१७॥
 श्यामा लताः कुसुमभारनतप्रवालाः
 स्त्रीणां हरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् ।
 दन्ताऽवभासविशदस्मितवक्त्रकान्तिं
 बन्धूकपुष्परुचिरा नवमालती च ॥१८॥
 केशान्नितान्तघननीलविकुञ्चिताग्रा-
 नापूरयन्ति वनिता नवमालतीभिः ।
 कर्णेषु च प्रचलकाञ्चनकुण्डलेषु
 नीलोत्पलानि विकचानि निवेशयन्ति ॥१९॥
 हारैः सचन्दनरसैः स्तनमण्डलानि
 श्रोणीतटं सुविपुलं रसनाकलापैः ।
 पादाम्बुजानि वरनूपुरशेखरैश्च
 नार्यः प्रहृष्टमनसोऽद्य विभूषयन्ति ॥२०॥
 स्फुटकुमुदचितानां रजहंसाऽऽश्रितानां
 मरकतमणिभासा वारिणा भूषितानाम् ।
 श्रियमतिशयरूपां व्योम तोयाशयानां
 वहति विगतमेघं चन्द्रताराऽवकीर्णम् ॥२१॥
 शरदि कुमुदसङ्गा वायवो वान्ति शीता
 विगतजलदवृन्दा दिग्विभागा मनोज्ञाः ।
 विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्का धरित्री
 विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥२२॥
 दिवसकरमयूखैर्बोध्यमानं प्रभाते
 वरयुवतिमुखाभं पङ्कजं जृम्भतेऽद्य ।
 कुमुदमपि गतेऽस्तं म्लायते चन्द्रबिम्बे
 हसितमिव वधूनां प्रोषितेषु प्रियेषु ॥२३॥
 असितनयनलक्ष्मीं लक्षयित्वोत्पलेषु
 क्वणितकनककाञ्चीं मत्तहंसस्वनेषु ।
 अधररुचिरशोभां बन्धुजीवे प्रियाणां
 पथिकजन इदानीं रोदिति भ्रान्तचित्तः ॥२४॥

२२. करकमलमनोज्ञाः कान्तसंसक्तहस्ता
 वदनविजितचन्द्राः काञ्चिदन्त्यास्तरुण्यः ।
 रचितकुसुमगन्धि प्रायशो यान्ति
 वेश्म प्रबलमदनहेतोस्त्यक्तसंगीतरागाः ॥
 सुरतसविलासाः सत्सखीभिः समेता
 असमशरविनोदं सूचयन्ति प्रकाशम् ।
 अनुपममुखरागा रात्रिमध्ये विनोदं
 शरदि तरुणकान्ताः सूचयन्ति प्रमोदान् ॥

स्त्रीणां निधाय वदनेषु शशाङ्कलक्ष्मीं
 काम्यं च हंसवचनं मणिनूपुरेषु ।
 बन्धूकपुष्पमधरेषु मनोहरेषु
 क्वापि प्रयाति सुभगा शरदागमश्रीः ॥२५॥
 विकचकमलवक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी
 विकसितनवकाशं श्वेतवासो वसाना ।
 कुमुदरुचिरहासा कामिनीवोन्मदेय-
 मुपदिशतु शरद् वश्चेतसः प्रीतिमग्र्याम् ॥२६॥

इति श्रीकालिदासकृतावृतुसंहारनाम्नि विशेषकाव्ये
 शरद्वर्णना ॥३॥

(४) हेमन्तवर्णना

नवप्रवालोद्गमसस्यरम्यः प्रफुल्ललोघ्रः परिपक्वशालिः ।
 विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये! ॥१॥
 न चन्दनैः कुङ्कुमरागपिङ्गैस्तुषारकुन्देन्दुनिभैश्च हारैः ।
 विलासिनीनां स्तनशालिनीनामलङ्कियन्ते स्तनमण्डलानि ॥२॥
 न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि ।
 नितम्बबिम्बेषु नवं दुकूलं तन्वंशुकं पीनपयोधरेषु ॥३॥
 काञ्चीगुणैः काञ्चनरत्नचित्रैर्न भूषयन्ति प्रमदा नितम्बान् ।
 न नूपुरैर्हंसरुतं भजद्भिः पादाम्बुजान्यम्बुजकान्तिभाञ्जि ॥४॥
 गात्राणि कालीयकचर्चितानि सपत्रलेखानि मुखाम्बुजानि ।
 शिरांसि कालागुरुधूपितानि कुर्वन्ति नार्यः सुरतोत्सवार्थम् ॥५॥
 रतिश्रमक्षामविषाण्डुवक्त्राः प्राप्तेऽपि हर्षाभ्युदये तरुण्यः ।
 हसन्ति नोच्चैर्दशनाग्रभिन्नान् प्रभिन्नरागानधरानवेक्ष्य ॥६॥
 पीनस्तनोरःस्थलभागशोभामापाद्य तत्पीडनजातखेदः ।
 तृणाग्रलग्नैस्तुहिनैः पतद्भिराक्रन्दतीवोषसि शीतकालः ॥७॥
 प्रभूतशालिप्रसवैश्चितानि मृगाङ्गनायूथविभूषितानि ।
 मनोहरक्रौञ्चनिनादितानि सीमान्तराण्युत्सुकयन्ति चेतः ॥८॥
 प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि सोन्मादकादम्बविभूषितानि ।
 प्रसन्नतोयानि सशैवलानि सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम् ॥९॥
 पाकं व्रजन्ती हिमशीतपातैराधूयमाना सततं मरुद्भिः ।
 प्रिये! प्रियङ्गुः प्रियविप्रयुक्ता विषाण्डुतां याति विलासिनीव ॥१०॥
 रसासवामोदसुगन्धिवक्त्रो निःश्वासवातैः सुरभीकृताङ्गः ।
 परस्परङ्गव्यतिषङ्गशायी शेते जनः कामशरानुविद्धः ॥११॥
 दन्तच्छदैः सव्रणदन्तचिह्नैः स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः ।
 संसूच्यते निर्दयमङ्गनानां रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥१२॥

१. मार्ग समीक्ष्यातिनिरस्तनीरं प्रवासखिन्नं पतिमुद्ब्रहन्त्यः ।
 अवेक्ष्यमाणा हरिणायताक्ष्यः प्रबोधयन्तीव मनोरथानि ॥

काचिद् विभूषयति दर्पणसक्तहस्ता बालतपेषु वनिता वदनारविन्दम् ।
दन्तच्छदं प्रियतमेन निपीतसारं दन्ताग्रभिन्नमवकृष्य निरीक्षते च ॥१३॥
अन्या प्रकामसुरतश्रमखिन्नदेहा रात्रिप्रजागरविपाटलनेत्रपद्मा ।
शय्यान्तदेशलुलिताऽऽकुलकेशपाशा निद्रां प्रयाति मृदुसूर्यकण्ठभित्ता ॥१४॥
निर्माल्यदाम परिभुक्तमनोज्ञगन्धं मूर्च्छोऽपनीय घननीलशिरोरुहान्तात् ।
पीनोन्नतस्तनभरणतगात्रयष्ट्यः कुर्वन्ति केशरचनामपरास्तरुण्यः ॥१५॥

अन्या प्रियेण परिभुक्तमवेक्ष्य गात्रं
हर्षाञ्चिता विरचिताधररागशोभा ।
कूर्पासकं परिदधाति नवं नताङ्गी
व्यालम्बिनीललुलिताऽलककुञ्चिताक्षी ॥१६॥
अन्याश्चिरं सुरतकेलिपरिश्रमेण
खेदं गताः प्रशिथिलीकृतगात्रयष्ट्यः ।
संदृश्यमान/संहृष्यमाणविपुलोरुपयोधरान्ता
अभ्यञ्जनं विदधति प्रमदाः सुशोभाः ॥१७॥
बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी
परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमः ।
विनिपतिततुषारः क्रौञ्चनादोपगीतः
प्रदिशतु हिमयुक्तो वः सुखं काल एषः ॥१८॥

इति श्रीकालिदासकृतावृतुसंहारनाम्नि विशेषकाव्ये
हेमन्तवर्णना ॥४॥

(५) शिशिरवर्णना

प्ररूढशालीक्षुचयावृतं क्वचित् क्वचित् स्थितक्रौञ्चनिनादशोभितम् ।
प्रकामकामं प्रमदाजनप्रियं वरोरु! कालं शिशिराह्वयं शृणु ॥१॥
निरुद्धवातायनमन्दिरोदरं हुताशनो भानुमतो गभस्तयः ।
गुरूणि वासांस्यबलाः सयौवनाः प्रयान्ति कालेऽद्य जनस्य सेव्यताम् ॥२॥
न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं, न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला जनस्य चित्तं रमयन्ति साम्प्रतम् ॥३॥
तुषारसंघातनिपातशीतलाः शशाङ्कभाभिः शिशिरीकृताः पुनः ।
विपाण्डु तारागणचारुभूषणा जनस्य सेव्या न भवन्ति रात्रयः ॥४॥
गृहीतताम्बूलविलेपनस्रजः सुरासवाऽऽमोदितवक्त्रपङ्कजाः ।
प्रकामकालागुरुधूपवासितं विशन्ति शय्यागृहमुत्सुका स्त्रियः ॥५॥
कृताऽपराधान् बहुशोऽभितर्जितान् सवेपथून् साध्वसमन्दचेतसः ।
निरीक्ष्य भर्तृन् सुरताभिलाषिणः स्त्रियोऽपराधान् समदा विसस्मरुः ॥६॥
प्रकामकामैर्युवभिः सुनिर्दयं निशासु दीर्घास्वभिरामिताश्चिरम् ।
भ्रमन्ति मन्दं श्रमखेदितोरवः क्षपाऽवसाने नवयौवनाः स्त्रियः ॥७॥

६. वियोगसन्तापविदूषिता भृशं निशासु दीर्घास्वसतापिताश्चिरम् ।
भ्रमन्ति मन्दं श्रममन्दिताक्षाः क्षपावसाने नवयौवना स्त्रियः ॥

मनोज्ञकूर्पासकपीडितस्तनाः सरागकौषेयविभूषितोरव/सः ।
निवेशितान्तः—कुसुमैः शिरोरुहैर्विभूषयन्तीव हिमागमं स्त्रियः ॥८॥
पयोधरैः कुङ्कुमरागपिञ्जरैः सुखोपसेव्यैर्नवयौवनोष्मभिः ।
विलासिनीभिः परिपीडितोरवः स्वपन्ति शीतं परिभूय कामिनः ॥९॥
सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलं मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ।
निशासु कृत्स्नासु च कामिनो जनाः पिबन्ति मधं मदनीयमुत्तमम् ॥१०॥

अपगतमदरागा योषिदेका प्रभाते
कृतनिबिडकुचाग्रा पीडितालिङ्गनेन ।
प्रियतमपरिभुक्तं वीक्षमाणा स्वदेहं
व्रजति शयनवासाद् वासमन्यं हसन्ती ॥११॥
अगुरुसुरभिधूपाऽऽमोदितं केशपाशं
गलितकुसुममालं धुन्वती कुञ्चिताग्रम् ।
त्यजति गुरुनितम्बा निम्नमध्याऽवशा
नाऽप्युषसि शयनमन्या कामिनी कामशोभम् ॥१२॥
कनक — कमल—कान्तैश्चारु—ताम्राऽधरोष्ठैः
श्रवण — तट — निविष्टाऽऽपाटलोपान्तनेत्रैः ।
उषसि वदनबिम्बैरसंसक्तकेशैः
श्रिय इव गृहमध्ये संस्थिता योषितोऽद्य ॥१३॥
पृथुजघनभरार्ताः किञ्चिदानम्रमध्याः
स्तनभरपरिखेदान्मन्दमन्दं व्रजन्त्यः ।
सुरतसमयवेशं नैशमाशु प्रहाय
दधति दिवसयोग्यं वेशमन्यास्तरुण्यः ॥१४॥
नखपदचितभागान् वीक्षमाणाः स्तनान्ता—
नघरकिसलयाग्रं दन्तभिन्नं स्पृशन्त्यः ।
अभिमतरसमेता दीपयन्त्यस्तरुण्यः
सवितुरुदयकाले भूषयन्त्याननानि ॥१५॥
प्रचुरगुडविकारः स्वादु—शालीक्षु—रम्यः
प्रबल—सुरत—केलि — जात—कन्दर्प—दर्पः ।
प्रियतमरहितानां चित्त—सन्ताप—हेतुः
शिशिरसमय एष श्रेयसे वोऽस्तु नित्यम् ॥१६॥

इति श्रीकालिदासकृतावृतुसंहारनाम्नि विशेषकाव्ये
शिशिरवर्णना ॥५॥

१०. निशावसाने परिरूक्षवक्षसः परिश्रमव्याकुलचित्तवृत्तयः
कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम् ॥
१२. अत्र जुगुप्सितं पाठान्तरम् 'निम्नमध्यावसाने'—ति। ननु कोऽत्रार्थः?
मध्यस्यावसानं किं वान्यत् संभवति, स्मरमन्दिरं विहाय। 'ऽवशा
ना' इत्यत्र 'श'श्रुतिरस्माभिरुपकल्पिता। सोऽयं सारस्वतः प्रसादः
सुबहूनि वर्षाणि विचारणानिमग्नेषु।

(६) वसन्तवर्णना

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको द्विरेफमालाविलसद्घनगुणः ।
 मनांसि विध्यन् सुतप्रसङ्गिनां वसन्तयोधः समुपागतः प्रिये! ॥१॥
 द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
 सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः सर्व्वं प्रिये! चारुतरं वसन्ते ॥२॥
 वापीजलानां मणिमेखलानां शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।
 चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां तनोति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥३॥
 कुसुम्भरागाऽरुणितैर् दुकूलैर्नितम्बबिम्बानि विलासिनीनाम् ।
 तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरैरलङ्कियन्ते स्तनमण्डलानि ॥४॥
 कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं स्तनेषु हारा अलकेष्वशोकम् ।
 शिखासु फुल्ला नवमालिकाश्च प्रयान्ति कान्तिं प्रमदाजनस्य ॥५॥
 स्तनेषु हाराः सितचन्दनार्द्रा भुजेषु कम्बूवलयङ्गदानि ।
 प्रयान्ति सङ्गं मदनातुराणां नितम्बिनीनां जघनेषु काञ्चनः ॥६॥
 सपत्रलेखेषु विलासिनीनां वक्त्रेषु हेमाम्बुरुहोपमेषु ।
 रत्नान्तरे मौक्तिकसङ्गरम्यः स्वेदोद्गमो विस्तरतामुपैति ॥७॥
 उच्छ्वासयन्त्यः श्लथबन्धनानि गात्राणि कन्दर्पसमाकुलानि ।
 समीपवर्तिष्वपि कामुकेषु समुत्सुका एव भवन्ति नार्यः ॥८॥
 तनूनि पाण्डूनि मदाऽलसानि मुहुर्मुहुर्जम्भणतत्पराणि ।
 अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य करोति लावण्यरसोत्सुकानि ॥९॥
 नेत्रेष्वलोलो मदिराऽलसेषु गण्डेषु पाण्डुः कठिनः स्तनेषु ।
 मध्येषु निम्नो जघनेषु पीनः स्त्रीणामनङ्गो बहुधा स्थितोऽद्य ॥१०॥
 अङ्गानि निद्रालुसविभ्रमाणि वाक्यानि किञ्चिन्मदिराऽलसानि ।
 भ्रूक्षेपजिह्वानि चवीक्षितानि चकार कामः प्रमदाजनस्य ॥११॥
 प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमानि स्तनाङ्गरागेषु विसर्जितानि ।
 आलिप्यते चन्दनमङ्गनाभिर् मदालसाभिर्मृगनाभियु- / मुक्तम् ॥१२॥

वसन्तवर्णना

१. न तद् वनं यत्र फलानतद्रुमं न तत् फलं यत्र सुहृत्कोकिलम् ।
 न कोकिलोऽसौ न चुकूज यः कलं न कूजितं तत्र जहार यन्मनः ॥
२. ईषतुषारैः कृत(श)शीतहर्म्यः सुवासितं चारु शिश्न चम्पकैः ।
 कुर्वन्ति नार्योऽपि वसन्तकाले स्तनं सहारं कुसुमैर्मनोहरैः ॥
५. कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं स्तनेषु हारीकृतसिन्दुवारम् ।
 शिखासु पुष्पं विवधप्रकारं स्वेदोद्गमो विस्तरतामुपैति ॥
१२. शिशिरोचितानां कालीयकप्रियङ्गवादीनां शिशिरात्यये विसर्ग
 एवोचितः। मृगनाभिः कस्तूरिका। सा चातीवोष्णा। तर्हि त्याग एव तस्या
 अपि साम्प्रतमृतुपरिवर्ते समुचितः। ततश्च विपरीतार्थकानि पाठान्तराणि
 अत्राप्राप्तावसराण्येव निम्नलिखितेषु पाठेषु दृश्यमानप्रसराणि —
 प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमानि स्तनाङ्गरागेषु विचर्चितानि ।
 मधौ विभान्ति प्रमदाजनानामनङ्गकल्पद्रुमदेवभूमौ ॥
 अङ्गेष्वनङ्ग-द्रुममञ्जरीभिः शशाङ्ककान्तिप्रतिमं समन्तात् ।
 आलिख्य/प्यते चन्दनमङ्गनाभिर् मदालसाभिः मृगनाभियुक्तम् ॥

गुरुणि वासांसि विहाय तूर्णं तनूनि लाक्षारसरञ्जितानि ।
 सुगन्धिकालागुरुधूपितानि धत्ते जनः काममदालसाङ्गः ॥१३॥
 पुंस्कोकिलश्चूतरसाऽऽसवेन मत्तः प्रियां चुम्बति रागहृष्टः ।
 कूजन् द्विरेफोऽप्ययमम्बुजस्थः प्रियं प्रियायाः प्रकरोति चाटुम् ॥१४॥
 ताम्रप्रवालस्तबकावनम्राश् चूतद्रुमाः पुष्पितचारुशाखाः ।
 कुर्वन्ति कामं पवनाऽवधूताः पर्युत्सुकं मानसमङ्गनानाम् ॥१५॥
 आ मूलतो विद्रुमरागताम्रं सपल्लवं पुष्पचयं दधानाः ।
 कुर्वन्त्यशोका हृदयं सशोकं निरीक्ष्यमाणा नवयौवनानाम् ॥१६॥

मत्त-द्विरेफ-परिचुम्बित-चारु-पुष्पा

मन्दाऽनिलाऽऽकुलित-नम्र-मृदु-प्रवालाः ।

कुर्वन्ति कामिमनसां सहसोत्सुकत्वं

बालातिमुक्तलतिकाः समवेक्ष्यमाणाः ॥१७॥

कान्तामुखद्युतिजुषामचिरोद्गतानां

शोभां परां कुरबकद्रुममञ्जरीणाम् ।

दृष्ट्वा प्रिये! सहृदयस्य भवेन कस्य

कन्दर्पबाण-पतन-व्यथितं हि चेतः ॥१८॥

आदीप्त-वह्नि-सदृशैरपयात-पत्रैः

सर्वत्र किंशुकवनैः कुसुमावकीर्णैः ।

सद्यो वसन्तसमयेन समागतेयं

रक्तांशुका नववधूरिव भाति भूमिः ॥१९॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं

किं कर्णिकारकुसुमैर्न कृतं च दग्धम् ।

यत् कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभिर्

यूनां मनः सुवदनानिहितं निहन्ति ॥२०॥

पुंस्कोकिलैः कलवचोभिरुपातहर्षैः

कूजन्निरुन्मदकलानि वचांसि भृङ्गैः ।

लज्जान्वितं सविनयं हृदयं क्षणेन

पर्याकुलं कुलगृहेऽपि कृतं वधूनाम् ॥२१॥

आकम्पयन् कुसुमिताः सहकारशाखाः

विस्तारयन् परभृतस्य वचांसि दिक्षु ।

वायुर्विवाति हृदयानि हरन् नराणाम्

नीहारपातविगमात् सुभगो वनेषु ॥२२॥

कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातै-

रुद्ध्योतितान्युपवनानि मनोहराणि ।

चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं

प्रागेव रागमलिनानि मनांसि पुंसाम् ॥२३॥

आलम्बिहेमरसनाः स्तनसक्तहाराः

कन्दर्पदर्पशिथिलीकृतगात्रयष्ट्यः ।

मासे मधौ मधुरकोकिलभृङ्गनादै-

नार्यो हरन्ति हृदयं प्रसभं नराणाम् ॥२४॥

मलयपवनविद्धः कोकिलालापरम्यः
सुरभिमधुनिषेकाल्लब्धगन्धप्रबन्धः ।
विविधमधुपयूथैर् वेष्ट्यमानः समन्ताद्
भवतु तव वसन्तः श्रेष्ठकालः सुखाय ॥ २५ ॥

इति श्रीकालिदासकृतावृतुसंहारनाम्नि विशेषकाव्ये वसन्तवर्णना ॥ ६ ॥

वसन्तवर्णनायां प्रक्षेपः

नानामनोज्ञकुसुमद्रुमभूषिताग्रान्
हृष्टान्यपुष्टनिनदाकुलसानुदेशान् ।
शैलेयजालपरिणद्धशिलातलाँश्च
दृष्ट्वा जनः क्षितिभृतो मदमेति सर्व्वः ॥ १ ॥
नेत्रे निमीलयति रोदिति याति मोहं
घ्राणं करेण विरुणद्धि विरोति चोच्चैः ।
कान्तावियोगपरिखेदितचित्तवृत्तिर्
दृष्ट्वाऽध्वगः कुसुमितान् सहकारवृक्षान् ॥ २ ॥
समदमधुकाराणां कोकिलानाञ्च नादैः
कुसुमितसहकारैः कर्णिकारैश्च रम्यैः ।
इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मानसं मालिनीनां
तुदति कुसुममासो मन्मथोद्दीपनाय ॥ ३ ॥
रुचिरकनककान्तीन् मुञ्चतः पुष्पराशीन्
मृदुपवनविधूतान् पुष्पितौष्ठतवृक्षान् ।
अभिमुखमभिवीक्ष्य क्षामदेहोऽपि मार्गे
मदनशरनिघातैर्मोहमेति प्रवासी ॥ ४ ॥
परभृतकलनादैर् लादिभिः सद्वाचांसि
स्मितदशनमयूखान् कुन्दपुष्पप्रभाभिः ।
करकिसलयकान्तिं पल्लवैर्विद्रुमाभै—
रुपहसति वसन्तः कामिनीनामिदानीम् ॥ ५ ॥
कनककमलकान्तैराननैः पाण्डुगण्डै—
रुपरिनिहितहारैश्चन्दनाद्रैः स्तनान्तैः ।
मदजनितविलासैर् दृष्टिपातैर्मुनीन्द्रान्
स्तनभरनतनार्यः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥ ६ ॥
मधुसुरभिमुखाब्जं लोचने लोघ्रताम्रे
नवकुरबकपूर्णः केशपाशो मनोज्ञः ।
गुरुतरकुचयुग्मं श्रोणिबिम्बं तथैव
न भवति किमिदानीं योषितां मन्मथाय ॥ ७ ॥

आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वातैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः ।
उत्कूजितैः परभृतस्य मदाकुलस्य
श्रोत्रप्रियैर्मधुकरस्य च गीतनादैः ॥ ८ ॥
रम्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभासः
पुंस्कोकिलस्य विरुतं पवनः सुगन्धिः ।
मत्तालियूथविरुतं निशि शीघ्रपानं
सर्व्वं रसायनमिदं कुसुमायुधस्य ॥ ९ ॥
छायां जनः समभिवाञ्छति पादपानं
नक्तं तथेच्छति पुनः किरणं सुधांशोः ।
हर्म्यं प्रयाति शयितुं सुखशीतलं च
कान्तां च गाढमुपगूहति शीतलत्वात् ॥ १० ॥
बहुकुसुमसुरम्यः कामिनीकामभूतः
पथिकजनवधूनां चित्तसन्तापहेतुः ।
मधुकरपिकनादैर् जातवादप्रपञ्चः
प्रदिशतु सुखमाशु प्रायशो वो वसन्तः ॥ ११ ॥
मृदुपवन—विधूतैश् चूत—शाखि—प्रसूनैः
सुरभितसकलाऽऽशो रम्यचन्द्रप्रकाशः ।
जनितमदनवेगः कामिनीसङ्गयोग्यः
सुखयतु मधुमासं/सः कान्तहर्म्याधिवासः ॥ १२ ॥
रक्ताशोकविकल्पिताऽधरमधुर्मत्तद्विरेफस्वनः
कुन्दापीडविशुद्धदन्तनिकरः प्रोत्फुल्लपद्माननः ।
चूताऽऽमोदसुगन्धिमन्दपवनः शृङ्गारदीक्षागुरुः
कल्पान्तं मदनप्रियो दिशतु वः पुष्पागमो मङ्गलम् ॥ १३ ॥
आग्नीमञ्जुलमञ्जरी वरशरः सत् किंशुकं यद्गुणं
ज्या यस्यालिकुलं कलङ्करहितश्छत्रं सितांशुःसितम् ।
मत्तेभो मलयानिलः परभृतो यद्वन्दिनो लोकजित्
सोऽयं वो वितरीतरीतु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः ॥ १४ ॥

॥ ॐ तत् सत् ॥

सत्तृणाऽभ्यवहारिणोऽपि तत्त्वाऽभिनिवेशोत्सुकचेतसो यथा स्युः ।
अयि हंसरथे! सरोजवासिन्यनुकम्पस्व तथाऽम्ब! भावकेषु ॥

॥ मालविकाग्निमित्रम् ॥

पात्राणि

पुरुषः

सूत्रधारः	—नाटकस्य प्रबन्धकः,
पारिषार्थिकः	—सूत्रधारस्य सहचरः,
राजा	—नायकः अग्निमित्रः विदिशाधीशः,
बार्हतकः	—प्राचीनमन्त्री,
विदूषकः	—माणवकः राज्ञो मित्रम्,
कञ्चुकी	—अन्तःपुराध्यक्षो वृद्धः,
गणदासः हरदत्तश्च	—नाट्याचार्यौ,
सारसकः	—कुब्जः किंकरः,
वैतालिकः	—स्तुतिपाठकः।

स्त्रियः

मालविका	—नायिका विदिशेशप्रिया विदर्भराजस्य माधवसेनस्य भगिनी,
धारिणी	—अग्निमित्रस्य प्रधानमहिषी,
इरावती	—अग्निमित्रस्य द्वितीया पत्नी,
परिव्राजिका	—कौशिकीनाम्नी माधवसेनसचिवस्य सुमतेर्विधवा भगिनी,
बकुलावलिका	—मालविकायाः सखी,
मधुकरिका	—उद्यानपालिका,
कौमुदिका	—दासी,
समाहितिका	—परिव्राजिकायाः परिचारिका,
निपुणिका	—इरावतीपरिचारिका,
जयसेना	—प्रतीहारी,
चेटी	—अपरा दासी,
मदनिका, ज्योत्स्निका	—विदर्भदेशीये शिल्पकारिके।

आधारः

१. हामा. — हार्वर्डमातृका Ms. Indic 1323.
२. काग्र. — कालिदासग्रन्थावल्याः सम्पादितं मूलं पाठान्तराणि च ।